

Dialekten i Gammalsvenskby

att göra den negligerade rösten hörd. Substantiv i dialekten

I föregående artiklar berättade jag om så kallade »semitalare» av dialekten och om ordbildningen. Nu återkommer jag till dialektens substantiv och vill ge en överblick över substantiv med suffixet *-ar*. Avsikten med de här artiklarna är att ge en kortfattad belysning av alla delar av dialektens grammatik steg för steg och att berätta om Gammalsvenskby-projektet i en allmänt tillgänglig form.

För att göra en studie av ett språk eller dialekt som inte beskrivits förut får man först och främst skriva en lista på alla ord som förekommer i intervjuer med talare av detta språk. Därefter får man göra en lista över alla former av varje ord. Det är idealiskt om man tar dessa former ur sammanhängande berättelser eller ur inspelade samtal mellan talare av språket. Med det är inte alltid realistiskt därför att några former kan av en ren slump inte förekomma i en berättelse eller ett samtal. Därför måste man utarbeta tekniker för att ta reda på ordformer. I mitt arbete använde jag båda dessa sätt att få fram lingvistisk information, d.v.s. både antecknade former i sammanhängande berättelser och genom direkt utfrågning. För att få veta en bestämd form av ett substantiv till exempel kan man ställa en fråga som den här till en meddelare: hur säger man »den här källaren» eller »de här källarna»? Får att få fram en obestämd form i plural kan man fråga: hur ska du säga »två källare»? Om meddelaren inte tar för lång tid på sig att tänka och inte tvekar, så är dessa former med all sannolikhet trovärdiga och inte konstruerade. Annars ska en bra meddelare säga »jag kommer inte ihåg», »jag vet inte» eller »så säger man inte». Efter det att vi har gjort alla dessa listor får vi titta om det finns några regelbundenheter i formernas förekomst: vilka av dem förekommer oftare och vilka variationsmönster finns. Det är också intressant att jämföra de former som vi skrivit ner med motsvarande former i besläktade språk eller dialekter och se om det finns liknande variationsmönster där. Som resultat ska man kanske skriva en vetenskaplig artikel eller ett kapitel i en bok vars största del kommer att bestå av en ordlista med olika slags kommentarer. Man behöver också anföra exempel på hur ett visst ord används i talet. Man måste även fastställa motsvarigheter mellan dialektord och ord i standardsvenska och förklara olikheterna. Dessutom får man förklara varför ändelser hos substantiv (och adjektiv, räkneord och verb) i dialekten just är sådana, d.v.s. man måste fastställa en historia för varje ändelse (om den inte

är självklar). I denna artikel ska jag ge en kortfattad beskrivning av de maskulina substantiv i dialekten som motsvaras av typen *lärare*, *hammare* i standardsvenskan.

Substantiv på *-ar*: en inledning

Föregående artiklar handlade om böjning av maskulina substantiv av 1:a deklination och de substantiv av 2:a deklination som har en enstavig stam. När det gäller maskulina substantiv i 1:a deklinationen i dialekten (*fisk* 'fisk', *kvüst* 'kvist', *stül* 'stol', *käven* 'vattenmelon' osv.) är dess särdrag ändelsen *-en* (med dess fonetiska varianter) i bestämd singular och ändelsen *-ar* i obestämd plural: *fisk*, *fisken*, *fiskar*. Särdraget för maskulina substantiv i den 2:a deklinationen är ändelsen *-är* i plural, d.v.s. *svänsk* 'svensk': pl. *svänskar*, *tisk* 'tysk': *tiskar*. För den här typen är också ändelsen *-e* karakteristisk i bestämd plural, vilken inte förekommer i den 1:a deklinationen. Bestämd form singular i den 2:a deklinationen är samma som i den 1:a, d.v.s. slutar på *-en*. Men om vi begränsar beskrivningen bara till substantiv av typen *svänsk*, blir bilden ofullständig därför att i den 2:a deklinationen finns många substantiv som vid sidan av ändelsen *-är* i plural (det är just på grund av detta som de hör till den 2:a deklinationen) har en nolländelse, t.ex. *arbetar* 'arbetare': pl. *arbetar* och *arbetarär*. Alla dessa substantiv utan undantag har en stam som består av två eller fler stavelser och slutar alltid på *-ar*. En nolländelse vid sidan av *-är* är deras särdrag: det är som om man i svenskan skulle säga två *lärare* vid sidan av två *lärare*. Hos många av dessa ord är elementet *-ar* suffix (liksom *-are* i standard-språket). Det bildar substantiv som betecknar den som gör något som sitt arbete eller yrke. I lingvistik kallas sådana bildningar med den latinska termen *nomen agentis* (i plural *nomina agentium*). Det här suffixet är inlånat i de germanska språken från latin i mycket gammal, redan förhistorisk, tid. I latinet bildar det sådana adjektiv och substantiverade adjektiv som *aquarius* 'vattumann' (av *aqua*), *argentarius* 'bankman' (*argentum* 'silver'), *mercennarius* 'legosoldat' (*merces* 'lön'), *librarius* 'bokskrivare' (*liber* 'bok') och många andra. Det är redan känt i gotiska språket (300-talet), där det låter *-areis* och förekommer i *bokareis* 'skriftlärare', *daimonareis* 'besatt av demoner', *laisareis* 'lärare', *liupareis* 'sångare' (av *liup* 'sång', jfr. sv. ljud), *motareis* 'uppbördsman', *sokareis* 'undersökare', *witodalaisareis* 'lärare i lagar', *wullareis* 'valkare'. Det verkar som att i dessa tider användes suffixet i det lärda språket, medan för vanligare och enklare sysslor använde

man inhemska uttryck. Till exempel, *fiskare* är *fiskja* på gotiska, ett substantiv bildat enligt ett inhemskt germanskt mönster. Men i senare tider blev det här suffixet allmänt utbrett, t.o.m. i svenska, tyska och engelska. Det har undanträngt inhemska mönster och har blivit ett mycket frekvent medel för att bilda nomina agentium (i isländska emellertid har detta suffix aldrig varit särskilt användbart). I dialekten i Gammalsvenskby är *-ar* det mest frekventa suffixet överhuvudtaget. Det har förekommit ca. 60 substantiv med det (det totala antalet maskulina substantiv är ca. 480 och totala antalet substantiv är ca. 1000).

Det faktiska materialet

Nu ska jag anföra en lista över dessa substantiv med de former som förekommit i intervjuerna. Listan är inte fullständig, men den kan skapa ett tillräckligt intryck om de här substantiven. Sådana listor ser alltid torra och invecklade ut, men i själva verket är de kanske det mest intressanta därför att de utgör det faktiska materialet och hela resonemanget bildas kring dem. Ordformerna är tagna ur intervjuer med Anna Lyutko (AL), Lidia Utas (LU) och Melitta Prasolova (MP), de flytande talarna av dialekten (namnen är givna med tillåtelse). I några fall anføres också användningsexempel.

arbetar 'arbetare': best. sing. *arbetan*, pl. *arbetar* och *arbetarär* AL, *arbetarär* LU, best. pl. *arbetare* o. *arbetarna* AL, *arbetare* o. *arbetana* LU. Användningsexempel: *Ja gehés bitäl üt ot arbetare* LU 'Jag behöver betala till arbetarna'. *bastar* 'fält där meloner och vattenmeloner växer' (ett slaviskt låneord): best. sing. *bastan*, pl. *bastarär*, best. pl. *bastana*. *Tēr väks dom, po han bastan, kävnar o dinnjar* LU 'Där växer de, på den »bastan», vattenmeloner och meloner'; *Han vafta kävna po bastan* 'Han vaktade vattenmeloner på en »bastan»'.

biggar 'byggare': best. sing. *biggan*, pl. *biggar* AL, *biggarär* o. *biggar* LU, best. pl. *biggjare* AL, *biggjarena* LU.

blū-sjūar »blodsugare», d.v.s. 'igel': best. *blū-sjūan*, pl. *blū-sjūarär*, best. pl. *blū-sjūare*. Det finns också en feminin motsvarighet, *blū-sjūašk*.

bokar 'bagare': best. *bokan*, pl. *bokarär*, best. pl. *bokare* o. *bokana* AL, *bokare* o. *bokarena* LU.

fiskjar 'fiskare': best. *fiskjan*, pl. *fiskjar* o. *fiskjarär*, best. pl. *fiskjana* o. *fiskare*.

hakk-spikkar 'hackspett': best. *hakk-spikkan*, pl. *hakk-spikkarär* o. *hakk-spikkar*, best. pl. *hakk-spikkana*.

homar 'hammare': best. *homan*, pl. *homarär* o. *homar* AL, *homarär* LU, best. pl. *homana* o. *homanā* AL, *homarena* o. *homanā* LU. *Fö-de-do ö skōa, än-de änt för 'fast figjäre unde homan* LU 'Du får också se att du inte får fingret under hammarn'.

komar 'rum': best. *koman* o. *koman*, pl. *komarär*, best. pl. *komare* o. *komarena* AL, *komarena* LU. *Edä jär-on de rukk sîn komarär* LU 'Idag städer hon sina rum'.

kükar 'kock': best. *kükan*, pl. *kükar* o. *kükarär* AL, *kükarär* LU, best. pl. *kükare* AL, *kükarena* AL.

källar 'källare': best. *källan* AL, *källan* LU, pl. *källar* o. *källarär* AL, *källarär* o. *källarar* LU, best. pl. *källana* o. *källare* AL, *källarena* o. *källarna* o. *källare* LU. *Vê pätta oss tēr, üte han källan, han källan vä-ðo stüran. Tēr vär ve änt aläina, a mîke folk satt üte han källan, före slîk källarär vär änt näst allar* LU 'Vi gömde oss där [under kriget när man bombade], i den källarn, den där källarn var ju stor. Där var vi inte ensamma, men mycket folk satt i den där källarn därför att sådana källare var inte hos alla'.

lärar 'lärare': best. *läran*, pl. *lärarär*, best. pl. *lärare* o. *lärana*, *lärana* o. *lärare* LU. *E sküla var än svänksa lärar* LU 'I skolan var en svensk lärare'.

molar 'mjölnare': best. *molan*, pl. *molarär*, best. pl. *molana*.

mölkar 'mjölkare': best. *mölkan*, pl. *mölkar*, best. pl. *mölkare*.

mürar 'murare': best. *müran*, pl. *mürar*, best. pl. *mürare*.

obbar 'abborre': best. *obban*, pl. *obbar* o. *obbarär*, best. pl. *obbana* o. *obbare*.

rukk-spinnar 'spinnrock': best. *rukk-spinnan*, pl. *rukk-spinnar*, best. pl. *rukk-spinnana*.

silar 'sil': best. *silan*, pl. *silar* AL, *silar* o. *silar* LU, best. pl. *silana*. *Mä silan tä-de üt varneka fron kästrüll, to-dom kük, sil nüdlar 'girm, häldär kann 'ö klämm 'girm boklezáne* 'Med silen tar du ut ravioli från kastrullen när de kokar, silar igenom nudlar eller kan också krossa tomater'.

skjütär 'skytt': best. *skjütan*, pl. *skjütär* AL, *skjütärär* LU, best. pl. *skjütare*.

skrivär 'skrivare': best. *skrivän*, pl. *skrivär* o. *skrivärär* AL, best. pl. *skrivare*.

slöar 'gräsklippare': best. *slöan*, pl. *slöarär*, best. pl. *slöana*.

spikar 'skjul' (ett lågtyskt låneord): best. *spikan* o. *spikan*, pl. *spikar* o. *spikarär*, best. pl. *spikana* o. *spikana*. *Üte spikan hölt-dom halmen, soksom Ana Sigalet häv. Tom läd-e änt de hüp tjöl' vädn, a kasta 'inn-e ot spikan, o tēr vär-e tott mäseäitt. Tēr vär ija lüft-värk. Tom hölt fär för täränn üte han spikan. Tēr e spikan stü 'ö stään de kroka 'üpp ot lüfte* LU 'I skjulet höll de halmen, som Anna Sigalet hade. De lade det inte ihop i en stack utan kastade in det åt skjulet, och där var det alltid torrt. Där var inget innertak. Förr höll de får därinne i det där skjulet. Där i skjulet stod också stegen att klättra upp till vinden'.

spinnar 'vävare': best. *spinnan*, pl. *spinnar*, best. pl. *spinnare*.

sumar 'smed': best. *summar* o. *summär* AL 'sommar': best. *summan*, pl. *summar* AL, *summarär* LU, best. pl. *summana* o. *summare* AL, *summarena* LU. *smear* 'smed': best. *smēan*, pl. *smēar*, best. pl.

smēare o. *smēana*.

töumar 'töm': best. *töüman*, pl. *töümarär*, best. pl. *töümarena*. *Üte grîma jä-där riyyar, o tēr jär äit jën som-dom läggär 'inn ot äiken e munn, o ja går fast töumar üte tom riyya, o so� fe-de äiken* LU 'I betslet, där är ringar, och där är ett järnstycke som de lägger i munnen på hästen, och jag fäster tömmen i de där ringarna, och så leder du hästen'.

vaftar 'vakt': best. *vaftan*, pl. *vaftar*, best. pl. *vaftana*. *Än vaftar, han vafta kävna po bastan, än änt ijen gör de stjöla kävna* LU 'En vakt, han vaktade vattenmeloner på »bastan», så att ingen går att stjåla vattenmelonerna'.

Bildning av ar-substantiv

Oftast är substantiv med *-ar* avledda av verb, t.ex. *arbetar*, *biggjar*, *blü-sjüar*, *bokar*, *bütar* ('botare, läkare'), *drikkjar* eller *drikkar* ('drinkare, alkoholist'), *fiskjar*, *frîar* ('friare'), *kërar* ('körare'), *hör-klîppar* ('frisör'), *kükar*, *lärar*, *molar*, *mölkar*, *riar* ('ryttare'), *sjölyar* ('säljare'), *skjütär*, *skrivär*, *slöar*, *spinnar*, *söumar* ('skräddare'), *täk-täkkjar* ('takläggare'), *tjēnar* ('hyrd arbetare'), *triskjar* ('tröskare'), *vaftar*, *vallar* ('herde'). Hit också hör beteckningarna för livlösa föremål: *rukk-spinnar*, *silar*.

Med substantiv är följande avledningar förknippade: *klukkar* 'klockare', *ljüdar* 'skvallerbytta', *mürar* 'murare', *sindar* 'syndare'. Hit kanske också hör *hakk-spikkar* 'hackspett'. Av räkneordet *tî* 'tio' är avlett *tîar* 'tia'.

Det finns substantiv där *-ar* inte är suffix utan hör till ordstammen. Sådana är *ankar* 'ankare', *bastar*, *färminnar* ('förmyndare i kyrkan'), *homar*, *komar*, *källar*, *middar* ('middag'), *monnar* ('morgon'), *obbar*, *pipar* ('pepper'), *spikar*, *sumar*, *töumar*.

Ordet *smear* 'smed' är en nybildning i dialekten. Den ursprungliga formen är *smē* (= sv. smed) som går enligt typ m. II.1: *smē*, *smēen*, pl. *smēär*. Formen *smear* uppstod i dialekten genom association med yrkesbeteckningar på *-ar*.

Ändelsernas förekomst

Substantiv på *-ar* har följande ändelser:

bestämd singular: *-n* och *-n*

obestämd plural: *-är* och nolländelse, och en gång *-ar* (i källarar)

bestämd plural: *-e*, *-ena*, *-na* och *-na*.

Det är alltså en särskild böjningstyp, m. II.2 (m. står för maskulinum, eftersom alla dessa substantiv är maskulina).

Som man kan se i exemplen ovan, karakteriseras den här böjningstypen av betydlig variation. Det innebär att varje form förutom obestämd singular kan förekomma med fler än en ändelse. Till exempel, ordet 'rum' har i bestämd singular *koman* och *koman*. 'Källare' har i plural *källar*, *källarär*, *källarar* i intervjuer med LU, och i bestämd plural så gott som fem former: *källana*, *källare*, *källarena*, *källarna*, *källare*. Några av varianterna förekommer oftare, men det

går inte att förutsäga med vilken ändelse ett visst substantiv kommer att användas i varje fall. I lingvistikens kallas denna företeelse **fri variation**. I standardsvenskan finns det också variation hos de här substantiven. I bestämd form singular säger man *källaren* och *källarn*. I plural finns också varierande former, åtminstone sådana som registrerats i Svenska Akademiens Ordlista (SAOL) och i Svenska Akademiens Ordbok (SAOB). För 'källare' anförs i SAOB med pluralformer *källare*, *källbrar*, *källarer*, i bestämd plural *källarna*, *källbrarna*, *källarena*. I den aktuella upplagan av SAOL har ordet 'hammare' i plural *hammare* vid sidan av *hamrar*, bestämd plural *hamrarna* och *hammarna*. Ordet 'källare' har i den här upplagan *källare* och *källarna*, men i den 11:e upplagan (1986) anförs det i plural med *källare* och *källbrar*, best. pl. *källarna* och *källbrarna*. I beskrivningen av dialekten försöker jag registrera alla variantformer och ta reda på vilka former som dominerar, d.v.s. förekommer oftare. Den mest stabila formen är obestämd singular. Här finns ingen variation alls, d.v.s. den slutar alltid på *-ar*. Den enastående formen *sommär* har naturligtvis uppkommit på grund av association med det motsvarande tyska ordet.

Bestämd form singular har ändelserna *-n* och *-n*: *källan* och *källan* osv. Den första ändelsen förekommer mycket oftare, man säger hellre arbetan, inte arbetar. Bara med *-n* har förekommit *blü-sjüar*, *bütar* ('läkare'), *drikkjar*, *fiskjar*, *hakk-spikkar*, *kërar* ('körare'), *lärar*, *molar*, *monnar* ('morgon'), *mürar*, *post-bärar*, *silar*, *vaftar*. Både med *-n* och *-n* använder man orden *biggjar*, *bokar*, *komar*, *kükar*, *källar*, *spikar*, *vallar* ('vallare'). *Homar* och *sjölyar* ('säljare') har förekommit bara med *-n*.

Det kan vara så att den ena meddelaren föredrar *-n*, den andra *-n*, och samma kan också gälla andra variantformer.

Det är påfallande att enstaviga substantiv har uteslutande *-n* i bestämd form singular och inte *-n*, t.ex. *bün*, *fün*, *spön*, *tjün*: best. sing. av *bür* 'bur', *fül* 'fägel', *spöl* 'spegel', *tjür* 'tjur'; och samma gäller många andra ord. Obestämd plural har två ändelser, noll och *-är* (och bara 'källare' har en gång förekommit med *-ar*: *källarar*). Det finns alltså tre grupper: substantiv som förekommit med *-är* vid sidan av noll; de som förekommit endast med *-är* och endast med noll. Det vanligaste fallet är kanske *-är* vid sidan av noll. Det gäller t.ex. *arbetar*, *biggjar*, *fiskjar*, *hakk-spikkar*, *homar*, *kükar*, *källar*, *obbar*, *silar*, *skjütär*, *skrivär*, *spikar*, *summar*. Bara med *-är* har jag inspelat *bastar*, *blü-sjüar*, *bokar*, *komar*, *lärar*, *molar*, *slöar*, *töumar*, och bara med noll *mölkar*, *mürar*, *rukk-spinnar*, *spinnar*, *smear*, *vaftar*.

I bestämd plural har vi följande ändelser: *-e*, t.ex. *arbetare*, *biggjare*, *blü-sjüare*, *bokare*, *fiskare*, *komare*, *kükare*, *källare*, *lärare*, *mölkare*, *mürare*, *obbare*, *skjütare*, *skrivare*, *spinnare*, *sum-*

mare, smēare. Observera att sådana former inte kan vara singular (som arbetare i standardspråket). I dialekten är de bestämd plural. Som sagts, substantiv med detta suffix slutar i dialekten uteslutande på *-ar* i singular och säger man arbetare, ska dialektalaren förstå den här formen som 'arbetarna'.

-ena: biggjarena, bokarena, homarena, komarena, kükarena, källarena, summarena, töümarena.

-na: arbetana: bastana, bokana, fiskjana, hakk-spikkana, homana, lärana, obbana, ruk-spinnana, silana, slöana, spikana, smēana, vafstana

-ña: arbetaña, homaña, källaña, läraña, moaña, spikaña, summaña.

Igen kan man lätt se att samma ord kan gärna ha olika ändelser i samma form: *arbetare, arbetaña, arbetana; biggjare, biggjarena; homana, homaña, homarena; kükare, kükarena* osv.

Ändelsernas ursprung

Varför har de här substantiven *-är* i plural och hur uppstod *-e* i bestämd plural? Sådana frågor kräver en liten språkhistorisk undersökning. I äldre svenskan var deras pluralformer domare och fiskrar, bestämd pl. *domarenar, domarena, domarna*¹.

Låt oss börja med singularformen. Slutvokalen *-e*, vilken bevaras i standardspråket (*arbetare, hammare* slutar ju på *-e*), försvann i dialekten. Bortfall av ljud i ordslut kallas **apokope** i lingvistik. Det är en gammalgrekisk term som bokstavligen betyder

'avhuggning'. Konsonanten *η* i bestämd singular uppkom på plats av *r + n*, d.v.s. *källar + artikeln -n* gav *källan*. Det här *η*-et blev sedan *n*, och just denna ändelse hörs oftare än *-η*.

Den ljudlagsenliga formen i obestämd plural är kanske den med nolländelse. Fornsvenskans plural *fiskjara* (från *fiskjar-ar*) blev *fiskjar* i dialekten, med samma apokope som i singular. Ändelsen *-är* i plural är förmodligen tagen från substantiv av typen gäster, smeder. Valet av just denna ändelse och inte av den mer frekventa *-ar* (som i fisk) beror kanske på det att bland substantiv med plural på *-är* i estlandssvenska dialekter var många personbeteckningar, och substantiv med suffixet *-ar* är ju också personbeteckningar. En annan orsak till att ersätta nolländelse med någon annan ändelse är det att nolländelse i dialekten är ovanlig i pluralformen av substantiv. Neutrala substantiv i dialekten har i plural nästan alltid *-är* och inte noll:

būdär, bältär, djūrär (pl. av *būd* 'bord', *bält* 'bälte', *djūr* 'djur').

Ändelsen *-e* i bestämd plural (*bokare* 'bagarna' osv.) kom till därför att stavelsen *-na* försvann (på samma sätt som i *fiska* 'fiskarna'). Den troliga utvecklingen var *bakarana > bakarena > bokare*. Övergången av *a* (i *bakarana*) till *e* (i *bakarena*) och sedan *bakare*) är ljudlagsenlig². En alternativ utveckling var bortfall av mellanstavelsens *e*, d.v.s. *bakarena > bakarna > bakaña >*

bokana. Bortfall av vokaler inom ordet kallas **synkope** (bokstavligen 'sönderstyckning'). De här parallella utvecklingarna ledde till att det uppstod parallella former i bestämd plural, *bokare* och *bokana*.

Anmärkning om stavningen

Det finns ingen etablerad stavning för dialekten. Alla forskare som skrev om den och anförde exempel använde sina egna stavningssystem. Jag har förklarat mina stavningsprinciper i detalj i »Sverigekontakt», N° 1 (2018). Bokstäverna *ā, ē, ī, ō, ū, ā̄, ō̄, ū̄* betecknar långa vokaler; *ā* uttalas på samma sätt som svenskt *a* i hand (men är långt); *ō* och *o* uttalas alltid som *å* i år, fätt; *ū* och *u* som *o* i bo, bott; med *ū̄* och *ū̄̄* betecknas vokaler som uttalas som *u* i hus, hund, fast den korta *u*-vokalen i dialekten är öppnare och uttalas med framskjutna läppar. Med *đ, ʃ, ŋ* betecknas samma ljud som svenska *rd, rt, rn*; *ʃ* betecknar en konsonant som liknar tyskt *sch* i Fisch; *l* är »tjockt» *l* (tungspetsen viks högt till gommen, sedan sänks den ner snabbt och vidrör alveolerna en gång); *ŋ* uttalas som *ng* i sång; *x* uttalas som tysk *ach-Laut*; *p, t, k* är oaspirerade; *g̃, s̃, t̃* uttalas alltid som *g + j, s + j, t + j* och aldrig som i standardspråket. Det finns ingen tonaccent i dialekten; med *ˈ* betecknas frasbetoning.

Text och foton: Alexander Mankov, Sankt Tichons humanistiska universitet, Moskva

1. Elias Wessén. Svensk språkhistoria, I. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1965. S. 192.
2. Se exempel i E. Wessén. Svensk språkhistoria, I, § 71.